

dr hab. Maciej Kaczmarek, prof. UAM
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
Instytut Archeologii
ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7
61-614 Poznań

**Recenzja rozprawy doktorskiej mgr. Wojciecha Rajpolda
„Wyznaczniki płci i wieku w grobach tarnobrzesckiej kultury łużyckiej
w świetle analiz statystycznych”**

Przedłożona do recenzji dysertacja mgr. Wojciecha Rajpolda, przygotowana w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego pod kierunkiem prof. dr. hab. Sylwestra Czopka oraz dr. Lecha Zaręby (promotor pomocniczy), składa się z ośmiu ponumerowanych części, w tym pięciu rozdziałów, *Zagadnień wstępnych*, *Zakończenia* i *Bibliografii*, uzupełnionych aneksem zawierającym zestawienie typów przedmiotów i ornamentyki naczyń wykorzystanych w analizach statystycznych (aneks). Materiał ilustracyjny w postaci rycin oraz tabel, uporządkowanych według numeracji rozdziałów, został oddzielnie oprawiony w dwóch odrębnych tomach. Łącznie praca liczy 531 stron wydruku komputerowego o wyraźnie pomniejszonej czcionce, a więc w rzeczywistości znacznie więcej, oraz 478 rycin i 887 tabel.

W *Zagadnieniach wstępnych* Doktorant poruszył kilka istotnych kwestii, wokół których został skoncentrowany temat jego dysertacji, czyli zagadnień dotyczących archeologicznych wyznaczników płci i wieku w materiałach funeralnych związanych z łużyckimi polami popielnicowymi. Znalazło się tutaj, w postaci wstępnych uwag o charakterze przyczynkarskim, szereg interesujących odniesień dotyczących tychże zagadnień, zaczerpniętych z danych etnograficznych, podkreślających ich złożony charakter badawczy. Autor wskazał m.in. na możliwość występowania u społeczności pradziejowych odmiennego od przyjętego w naszej tradycji lineażu pochodzenia i dziedziczenia, różną specyfikę manifestowania płci i wieku za pomocą stroju, rozbieżność między płcią biologiczną a kulturową, możliwość silniejszego podkreślenia różnic ze względu na więzy krwi, nie zaś z powodu płci czy wieku, jakie mogły zostać zaakcentowane w wyposażeniu pochówków.

W tej części pracy Autor zawarł także informacje dotyczące bazy źródłowej, jaka stanowiła oparcie dla podjętych przezeń analiz statystycznych. Tak więc w dysertacji wykorzystane zostały dane z 11 cmentarzysk i 2111 pochówków, co stanowi rzetelną podstawę dla przedsięwziętych badań i rozważań. Muszę w tym miejscu podkreślić właściwą, zdystansowaną postawę Doktoranta, który nie zachłystuje się bogatym zbiorem informacji wykorzystanych do analiz statystycznych, lecz podchodzi do niego krytycznie, wskazując na szereg ograniczeń i niedostatków, jakie ów zestaw posiada (skuteczność określeń wieku i płci na podstawie materiałów osteologicznych pochodzących z kremacji, doświadczenie antropologów wykonujących oznaczenia etc.).

Do najważniejszych celów swojej dysertacji Doktorant zaliczył:

- statystyczną analizę cech antropologicznych i archeologicznych oraz ich ewentualnego związku między wiekiem i płcią zmarłego;
- budowę modeli statystycznych pozwalających na identyfikację płci lub wieku na podstawie wybranych cech;
- próbę weryfikacji określeń antropologicznych, szczególnie pod kątem oznaczeń płci;
- zbadanie obecności pochówków dziecięcych z cechami grobów charakterystycznymi dla osób dorosłych celem ujawnienia różnic wieku kulturowego i biologicznego;
- próbę uchwycenia specyfiki podejścia do płci biologicznej i kulturowej w tarnobrzesckiej kulturze łużyckiej, w oparciu o zastosowane analizy statystyczne;
- próbę określenia cech typowych dla wybranych nekropolii, wskazujących na możliwość akcentowania na nich zachowań służących podkreślanu związków rodzinnych.

Autor swoje rozważania oparł na dość „elastycznym” schemacie chronologii względnej, ujmującym rozwój badanej tarnobrzesckiej kultury łużyckiej w 3 fazy, sytuowane w dość szerokich przedziałach czasowych: I (BrD – HaB₃), II (HaB₃/HaC – HaC/HaD), III (HaD – LtB).

Druga część dysertacji, zatytułowana *Podstawy źródłowe*, zawiera na wstępie prezentację 11 analizowanych nekropolii ludności tarnobrzesckiej kultury łużyckiej, stanowiących – jak deklaruje Doktorant – reprezentacyjną próbę dla całego obszaru zasiedlonego przez te społeczności, dalej omówienie stanu badań nad tematyką wyznaczników wieku i płci, uwagi o obrządku pogrzebowym, wreszcie podniesienie kwestii interpretacji grobów podwójnych i zbiorowych.

W odniesieniu do cmentarzysk wybranych do analizy warto zauważyć, iż niemal wszystkie usytuowane są wzdłuż linii Wisły, Sanu i Wiśloka, brak natomiast stanowisk usytuowanych w

głębi obszaru ograniczonego widłami dwóch pierwszych wspomnianych rzek, a zatem wzmiankowaną przez Autora reprezentatywność należy rozumieć przede wszystkim w aspekcie dobrego rozpoznania archeologicznego. O ile niewykorzystanie materiałów z cmentarzyska w Paluchach, pow. przeworski zostało przez Doktoranta w pełni uzasadnione, o tyle zaskakujący jest brak jakiegokolwiek odniesienia, nawet w bibliografii, do pierwszej bądź jednej z pierwszych prób statystycznej analizy źródeł ruchomych z niego pochodzących¹. Niemniej baza źródłowa, na jakiej Autor oparł swoje rozważania, jest znacząca i statystycznie w pełni reprezentatywna.

W podrozdziale poświęconym stanowi badań nad tematyką wyznaczników wieku i płci słusznie odnotowane zostało, że w dostępnej literaturze przedmiotu traktującej o późnej epoce brązu i wczesnej epoce żelaza brak bardziej wnikliwych prac na ów temat, który jakkolwiek poruszany był przez kilku badaczy, to jednak niezwykle powierzchownie. Jeszcze gorzej rysuje się kwestia niemal zupełnego braku wykorzystania metod statystycznych jako narzędzia analitycznego prowadzącego do ustaleń w tym względzie.

Kolejny podrozdział – *Uwagi o obrzędku pogrzebowym tarnobrzeskiej kultury łużyckiej* – zawiera dobrze skonstruowaną charakterystykę najważniejszych elementów zwyczajów funeralnych rejestrowanych w źródłach archeologicznych południowo-wschodniej Polski. Zawarte tutaj uwagi są istotne dla dalszego toku wyводу zawartego w dysertacji. Warto podkreślić, że Doktorant podjął w tym miejscu również udaną próbę esencjonalnej prezentacji wpływów ościennych jednostek kulturowych (kultury: pilińska, Gava, Noua), jakie w znaczącym stopniu formowały oblicze kulturowe społeczności tarnobrzeskiej kultury łużyckiej.

Drugi rozdział zamykają spostrzeżenia Doktoranta dotyczące problemu grobów podwójnych i zbiorowych, pojawiającej się niekiedy sytuacji, gdy w popielnicy znajdują się szczątki pokremacyjne więcej niż jednego osobnika. Słusznie pochówki takie, zawierające zwykle zmieszane kości dziecka i osobnika dorosłego, Autor wyłączył z analiz statystycznych, podobnie jak zwielokrotnione pochówki dorosłych (dwoje, troje) wespół z dzieckiem oraz podwójne pochówki dzieci. W odniesieniu do tego ostatniego przypadku można by wyrazić

---

¹ Lewandowski S., Cmentarzysko z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Paluchach, woj. Przemysł, *Sprawozdania Archeologiczne* 30: 1978, 129 – 150; Wyniki badań archeologicznych na cmentarzysku grupy tarnobrzeskiej w Paluchach, stan. 1, gm. Sieniawa, woj. Przemysł, *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego 1973-1975*, 1979, 117 – 128.

wątpliwość co do zasadności takiego kroku, jednak stosunkowo bogate wyposażenie takich obiektów na tle innych przekonuje do słuszności takiej decyzji.

Rozdział 3 dysertacji, zatytułowany *Metody badawcze*, jak nietrudno wywnioskować, składa się z opisu zastosowanych w pracy procedur badawczych oraz uzasadnienia tych wyborów. Znalazły się więc tutaj zestawienia informacji z trzech komplementarnych wobec podjętych przez Doktoranta studiów dyscyplin: archeologii, antropologii oraz matematyki, a ściślej statystyki.

Rozdział ów, zaraz po wstępnych uwagach, otwierają istotne rozważania na temat wiarygodności analiz antropologicznych. Należy podkreślić, że jest to bardzo cenna partia dysertacji, pokazuje bowiem Autora jako badacza dokonującego krytyki źródeł, jakimi dysponuje do analizy, świadomego szeregu bardzo istotnych niedoskonałości, które mogą mieć wpływ na uzyskane wyniki. Słusznie więc Doktorant podnosi kilka kluczowych kwestii związanych z niedokładnością oznaczeń antropologicznych szczątków pokremacyjnych, wiążących się z deformacją i zmniejszeniem objętości kości oraz częstym zanikiem, w wyniku działania wysokiej temperatury (od 700°C wzwyż), niektórych kluczowych dla diagnostyki cech morfologicznych. Jak trafnie zauważa, oznaczenia płci i wieku zmarłych obarczone są dużym błędem, a często po prostu nie udaje się ich wykonać, na co wskazują od lat sami antropolodzy, co potwierdzają również ostatnie badania przeprowadzone na współczesnym ludzkim materiale osteologicznym. Autor chce tę pesymistyczną perspektywę skorygować poprzez poszukiwania archeologicznych wyznaczników płci i wieku, by nie skazywać archeologów jedynie na odbiór gotowych, często mylnych danych, czemu przysłużyć mają się studia podjęte w recenzowanej dysertacji.

Kolejny podrozdział trzeciej partii pracy mieści omówienie przyjętej metodyki archeologicznej, w tym oceny wielkości naczyń, wartości surowca przedmiotów metalowych oraz kryteriów bogactwa wyposażenia w grobach. W odniesieniu do naczyń przyjęta została punktacja oddająca ich wielkość, a ściślej objętość wyrażoną w cm³. Ponadto przyjęto opis charakterystyki morfologicznej analizowanych naczyń tak, aby można je było odnosić – szczególnie stopień złożoności tektoniki brzuśca – do wieku i płci pochowanych osobników. Kwestię określania bogactwa pochówków Autor przyjął za Katarzyną Trybałą-Zawiślak, nadając mnożnik mający odzwierciedlać zasadę, iż różnorodność wyposażenia świadczyła o wyższym statusie pochowanej osoby, co jak wiemy z doświadczenia niekoniecznie musiało być prawdą. Z kolei przedmioty metalowe poddane zostały dość prostej ocenie

waloryzacyjnej, w której brano pod uwagę jedynie ich formę, natomiast w odniesieniu do częściowej występujących szpil i bransolet przyjęto bardziej szczegółowe podziały klasyfikacyjne. Odnosnie do oceny przedmiotów z brązu pod kątem oszacowania ilości surowca wykorzystanego do ich wyrobu Doktorant zaadaptował system bogactwa pochówków zaproponowany niedawno przez Marcina S. Przybyłę, dokonując w nim pewnych uzupełnień. W efekcie Doktorant zbudował własny 5-poziomowy układ rankingowy bogactwa wyposażenia pochówków.

Przyjęte założenia badawcze, które powyżej krótko przytoczyłem, wyraźnie nakierowane na uzyskanie jak największej liczby cech przydatnych w analizie statystycznej, nie budzą zastrzeżeń merytorycznych, jakkolwiek obarczone są wyraźnie piętnem znacznego subiektywizmu.

Rozdział trzeci zamyka prezentacja metod wnioskowana statystycznego, będąca swoistym przeglądem wykorzystanych w pracy sposobów analizy danych. Zaczyna się definicją cechy statystycznej, a w dalszej części zawiera opis szerokiego wachlarza metod statystycznych, jakie zostały zastosowane w pracy, m.in. od testu χ^2 Karla Pearsona, poprzez test U Manna Whitneya, test Kruskala-Wallis, tzw. krzywą ROC, tzw. iloraz szans (Odds Ratio), współczynniki korelacji Pearsona i Spearmana, a dalej analizę korespondencji oraz analizę skupień, badanie rozkładu macierzy według wartości osobliwych, test Hosmera-Lemeshowa, metodę drzew decyzyjnych, czy też tzw. regresję wieloraką. Zakres wykorzystanych metod jest imponujący i pokazuje dużą wiedzę Doktoranta w zakresie metod statystycznych.

Najobszerniejszy, czwarty rozdział dysertacji, liczący aż 232 strony, zawiera szczegółową analizę wyznaczników płci i wieku, takich jak: popielnice, misy pełniące funkcję przykryć popielnic, przystawki ceramiczne, przedmioty metalowe oraz inne składniki inwentarzy grobowych, na wybranych do badań 11 cmentarzyskach z: Kłyżowa, stan. 2, Pyszniczy, stan. 1, Bachórze-Chodorówki, stan. 1, Grodziska Dolnego, stan. 1, Grzęski, stan. 1, Chodaczowa, stan. 2., Mokrzeszowa, stan. 2, Knapów, stan. 6, Zbydniowa, stan. 1, Furmanów, stan. 1 i Wierzawic, stan. 4. Każde ze stanowisk w wyznaczonych kategoriach wyposażenia zostało przeanalizowane oddzielnie, następnie w ich obrębie dokonano porównania różnic między poszczególnymi nekropolami.

Następujące po sobie podrozdziały rozpoczynają się od krótkiej prezentacji najważniejszych danych dotyczących analizowanych w nim kategorii wyposażenia grobowego. Natomiast zasadniczą część statystyczną rozpoczynają wyniki testów χ^2 ,

nakierowane na zbadanie istotnych statystycznie zależności między wybranymi cechami obrządku pogrzebowego (np. głębokość posadowienia grobu, masa kości) a analizowanymi szczegółowymi kwestiami związanymi z wyposażeniem (wielkość, forma i stylistyka zdobnictwa naczyń, głównie popielnic, przedmioty metalowe, etc.), wykonywanymi dla różnych przedziałów wiekowych i płci pochowanych osobników.

W odniesieniu do popielnic występujących w grobach tarnobrzeskiej kultury łużyckiej Autor zaobserwował, że ich atypowy układ w żadnej mierze nie wiąże się z wiekiem osobników, których szczątki znajdują się we wnętrzu, natomiast zauważalne są różnicowania ich rozmiarów w zależności od kategorii wiekowych (dorośli – dzieci), co w kontekście różnej objętości szczątków pokremacyjnych jest rzeczą nader oczywistą. Inną interesującą obserwacją jest dostrzeżenie związku między wielkością naczyń użytych jako popielnice w pochówkach zbiorowych, gdzie największe były popielnice mieszczące szczątki dwójki dorosłych, dalej dorosłego z dzieckiem i wreszcie dwójki dzieci (tabela 4.348).

Warto odnotować również spostrzeżenie, o dość ogólnym charakterze, a mianowicie związku wieku i płci z formą naczyń wykorzystanych jako popielnice. Można tutaj mówić o 4 głównych typach takich naczyń: wazach „ogólnołużyckich”, wazach nadszańskich, garnkach jajowatych i tulipanowatych, w sposób zmienny dominujących w grobach w ciągu trzech kolejnych faz chronologicznych tej jednostki taksonomicznej (ryc. 4.238, tabela 4.368). Dostrzegalny jest także związek tych typów naczyń z grobami osobników dorosłych, jakkolwiek nie można w tym przypadku mówić o nich jako o wyznacznikach wieku. Niestety, Autor nie uzyskał zadowalającego rezultatu przy próbie korelacji konkretnych typów naczyń użytych w charakterze popielnic z pochówkami kobiet i mężczyzn (tabela 4.370). Warto zauważyć, że dalsze próby statystycznego łączenia morfologicznych cech naczyń (wysokość szyjki, tektonika brzuśca) z wiekiem bądź płcią złożonych doń osobników, mimo iż zasługują na pochwałę za podjęty trud i pracowitość, jednocześnie świadczą o pewnym idealizmie badawczym Doktoranta. W odniesieniu do tych cech można bowiem dostrzec jedynie nieznacznie zauważalne tendencje, podobnie jak w przypadku związku między ornamentyką naczyń a określoną kategorią wiekową (częściej występował na naczyniach znajdujących się w grobach osobników dorosłych) (tabela 4.255). Analogicznie, tylko pewne ogólne zbieżności wykazuje łączność wyróżnionych grup ornamentacyjnych z pochówkami osobników dorosłych, czego nie udało się zauważyć w stosunku do pochówków dzieci (ryc. 4.260, tabela

4.387). O tendencjach można mówić także w odniesieniu do procentowego udziału ułożenia popielnic na badanych stanowiskach (ryc. 4.345, tabela 4.217).

Analiza statystyczna bogactwa wyposażenia pochówków względem wieku oraz płci pochowanych osobników, w obliczu relatywnego ubóstwa wyposażenia w dary grobowe w tarnobrzeskiej kulturze łużyckiej, nie przyniosła znaczących rezultatów, czemu trudno się dziwić. Wyraźne różnice w standardzie wyposażenia zmarłych wyszły natomiast między badanymi nekropolami (ryc. 4.227, tabele 4.259, 4.386, 4.350, 4.359), choć nie mają one waloru chronologicznego. Analiza statystyczna 28 głównych stylów ornamentacyjnych pozwoliła Doktorantowi na pogrupowanie badanych cmentarzysk według tej właśnie cechy (ryc. 4.262, tabela 4.389), jednak nie to było głównym celem żmudnych i pracochłonnych obliczeń.

W dalszej części czwartego rozdziału Doktorant dokonał analiz statystycznych związanych z pokrywami popielnic w grobach ludności tarnobrzeskiej kultury łużyckiej. Trzeba podkreślić, iż było to działanie niejako wbrew dotychczasowym ustaleniom, gdyż na wstępie przytoczył spostrzeżenie zaczerpnięte z pracy Katarzyny Trybały-Zawiślak, że „w żadnym przypadku nie udało się jednak ustalić związku pomiędzy misami a wiekiem oraz płcią zmarłego”. Zarówno w znacząco mniej licznych pochówkach bezpopielnicowych, jak i przeważających popielnicowych nie udało się Autorowi zaobserwować jakichś znaczących korelacji między pokrywami a wiekiem i płcią zmarłych, czy też rodzajem samego pochówku. Równie niejednoznacznie przedstawia się kwestia związku pomiędzy bogactwem wyposażenia pochówków a obecnością pokryw na popielnicach.

Kolejnym elementem wyposażenia grobów ludności tarnobrzeskiej kultury łużyckiej, który został poddany badaniom statystycznym przez Doktoranta, były przystawki ceramiczne. Także podczas analizy tego elementu wyposażenia grobowego na żadnej z badanych nekropoli nie udało się potwierdzić związku obecności i sposobu lokalizacji przystawek, a także ich formy czy też charakteru zdobienia z wiekiem lub płcią pochowanych osobników (tabele 4.685, 4.686, 4.709, 4.710, 4.717). Tylko w pochówkach osób dorosłych zauważono przewagę lokowania przystawek w kierunku północno-zachodnim, wschodnim i północnym. Nie udało się również wykazać zależności między ilością szczątków pokremacyjnych złożonych do grobu a obecnością przystawek. Bez większej wartości statystycznej pozostaje obserwacja, iż w grobach pojedynczych znajdowały się mniejsze przystawki, niż w grobach

zbiorowych. Analogicznie jak w przypadku popielnic zaobserwowano także korelację pochówków osobników dorosłych z najbardziej popularnymi formami naczyń.

Satysfakcjonujących rezultatów nie dostarczyła również próba powiązania stylów ornamentacyjnych zawartych na naczyniach pełniących rolę przystawek. Można tutaj dopatrzeć się jedynie pewnych tendencji, nie zaś w miarę prawdopodobnych rezultatów.

Piąty podrozdział czwartego rozdziału dysertacji został poświęcony przedmiotom metalowym, analizowanym w kontekście relacji analogicznych do omówionych powyżej, które przeprowadzono w nieco odmienny sposób. Już na wstępie Doktorant zaznacza, iż metalowe artefakty odkrywane w grobach ludności tarnobrzesckiej kultury łużyckiej to wyłącznie małe przedmioty. Natomiast liczebność tych elementów wyposażenia nie jest stosunkowo dużo, szczególnie wyrobów z żelaza, które ponadto w wielu przypadkach były silnie zniszczone bądź wystąpiły w postaci drobnych grudek tego metalu. Łącznie Autor dysponował 704 artefaktami metalowymi, brązowymi, żelaznymi i złotymi, pochodzącymi z 529 obiektów grobowych. W wyposażeniu grobowym nieco częściej pojawiały się one w grobach zbiorowych niż pojedynczych (tabela 4.807, ryc. 4.436). Przede wszystkim jednak testy statystyczne nie wskazały na silniejsze powiązania pomiędzy obecnością wyrobów metalowych i ich formą a wiekiem czy płcią pochowanych osobników. Zarysowała się jedynie pewna tendencja łącząca dorosłych ze szpilami oraz ich długością, a dzieci z drobnymi skrętami z drutu oraz bransoletami (tabele 4.805, 4.806, 4.837, 4.838, ryc. 4.434). Zawarta przy końcu podrozdziału obserwacja (s. 283), uznana za najistotniejszy wniosek płynący z analiz statystycznych przedmiotów metalowych, o ich stopniowej miniaturyzacji we wczesnej epoce żelaza nie jest, niestety, niczym odkrywczym, a tym bardziej specyficznym dla zasięgu tarnobrzesckiej kultury łużyckiej. W zachodniej strefie łużyckich pól popielnicowych właśnie na przełomie epoki brązu i epoki żelaza daje się zaobserwować, i to na daleko większą skalę, analogiczne zjawisko przede wszystkim w odniesieniu do szpil. Trudno jednak wiązać to z kryzysem surowcowym (brąz), a raczej z inną estetyką powstałą pod wpływem oddziaływań kręgu halsztackiego oraz nabyciem większej biegłości w obróbce brązu.

Ostatnią kategorię przedmiotów stanowiących wyposażenie grobowe ludności tarnobrzesckiej kultury łużyckiej poddaną analizie statystycznej stanowią paciorki szklane, kościane zawieszki oraz gliniane paciorki i przęśliki. Trudno tutaj o jakieś imponujące wyniki korelacji, gdy paciorki odkryto raptem w wyposażeniu 9 pochówków ciepłopalnych, wyroby kościane w 12 grobach, a najliczniejsze wśród przedmiotów glinianych paciorki w 9 grobach.

Jednak Doktorant, odmiennie niż w poprzednich partiach pracy, gdzie zachowywał godny podziwu dystans badawczy, bardzo chciał tutaj uzyskać jakąś relację. Dlatego chyba stwierdził, iż obecność paciorków glinianych w dwóch spośród czterech dostępnych grobów dzieci stanowi dostateczny dowód na łączność tej kategorii artefaktów ze wspomnianym przedziałem wiekowym zmarłych.

Ostatni podrozdział czwartej części pracy poświęcony został prezentacji, ujętej w 53 punktach, ogólnych wniosków uzyskanych z przeprowadzonych analiz statystycznych. Zdecydowana większość z nich potwierdza jedynie występowanie pewnych, niekiedy słabo zarysowanych, tendencji w korelacji analizowanych elementów wyposażenia i obrządku pogrzebowego, sporo jest również wniosków mających charakter truizmów, jak choćby to, że szczątki pokremacyjne osobników dorosłych łączą się z większymi wielkościowo popielnicami, a dzieci z mniejszymi, czy też to, że istnieje związek przystawek z najbogatszymi pochówkami.

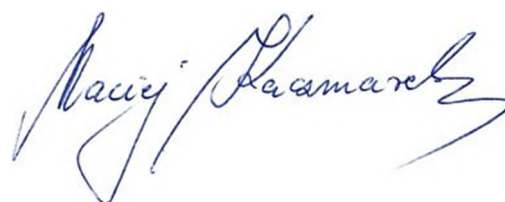
W *Zakończeniu* Doktorant nad wyraz optymistycznie podsumowuje wyniki własnej, na pewno bardzo żmudnej i trudnej pracy. Trudno zgodzić się bowiem, że „zaprezentowany wyżej spis narzędzi analityki statystycznej pozwolił [nam] wychwycić wyznaczniki wieku”, bowiem rezultaty zaprezentowane w rozdziale 4 dają podstawy do zauważania ledwie tendencji w tym zakresie, i to bardzo optymistycznie rzecz ujmując. Z pewnością, co Doktorant sam stwierdza *expressis verbis* m.in. na s. 322, nie udało się przy pomocy zastosowanych metod statystycznych wskazać jednoznacznych archeologicznych identyfikatorów wieku i płci pochówków ciałopalnych, które mogłyby stanowić alternatywną wobec oznaczeń antropologicznych metodę określania tychże cech. A przecież właśnie to było celem tejże dysertacji. „Tak krawiec kraje, jak materii staje”, głosi stare przysłowie, dlatego uzyskane rezultaty należy przyjąć z pokorą jako pełnoprawny wynik, jaki można w tej chwili uzyskać dysponując dostępnym materiałem archeologicznym. I w tym wymiarze ów wynik jest także wartościowy naukowo.

Nie podzielam optymistycznego postulatu mgr. Wojciecha Rajpolda, że w przyszłości należałoby ponownie przeanalizować te same „tarnobrzeskie” cmentarzyska, wykorzystując do tego celu wyniki uzyskane przez Doktoranta. Sądzę, że rezultat jest z góry łatwy do przewidzenia. Podpowiadam natomiast, że można by metod zastosowanych przez Doktoranta spróbować gdzie indziej, na źródłach z zachodniej strefy łużyckich pól popielnicowych, gdzie zasobność inwentarzy grobowych, przede wszystkim w zakresie

wyrobów metalowych, jest nieporównywalnie większa niż na nekropolach, które zostały poddane badaniom w tej pracy. Wielkie cmentarzyska w Kietrze (pow. głubczycki, woj. opolskie), Zbrojewsku (pow. kłobucki, woj. śląskie), Przeczycach (pow. będziński, woj. śląskie), czy ostatnio odkryte w Domasławiu (pow. wrocławski, woj. dolnośląskie) byłyby kapitalnym wprost poligonem do aplikacji rozbudowanych metod statystycznych. W tym kontekście należy żałować, że Doktorant nie wykorzystał do swoich analiz propozycji zawartych w artykule Cezarego Buśki – *Rekonstrukcja niektórych elementów obrządku pogrzebowego ludności kultury łużyckiej*, *Silesia Antiqua* 29: 1987, s. 59 n. W recenzowanej pracy zabrakło ponadto analizy przestrzennej cmentarzysk, czyli badań stratygrafii horyzontalnej poszczególnych nekropolii pod kątem występowania stref zróżnicowanych według kryteriów wieku i płci, o czym Doktorant tylko wspomina na końcu pracy.

Wywiązując się z recenzenckiego obowiązku nie mogę nie wspomnieć o stronie językowej opiniowanej dysertacji. Ogólnie rzecz ujmując jest ona poprawna, jakkolwiek razić muszą, wszak jesteśmy przedstawicielami nauk humanistycznych, powtarzające się uparcie niektóre zwroty, niekiedy w następujących po sobie zdaniach, a ponadto zdarzające się błędy ortograficzne i interpunkcyjne. Oszczędzę przytaczania przykładów, jednak polecam uwadze korektę tych niedociągnięć, które mogły powstać za sprawą pośpiechu w pisaniu niniejszej pracy, widocznego w niektórych partiach tekstu.

Mimo wskazanych powyżej pewnych niedociągnięć, pozytywnie oceniam pracę „Wyznaczniki płci i wieku w grobach tarnobrzezkiej kultury łużyckiej w świetle analiz statystycznych”, jako spełniającą wymogi stawiane dysertacjom doktorskim i tym samym wnoszę o dopuszczenie jej Autora, mgr. Wojciecha Rajpolda do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Poznań, 23 września 2019